

УДК 373.2.013.015.31:159.923.2

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ

Коток М. О.

fafelice.dir@gmail.com

Інститут проблем виховання НАПН України

Дата надходження 31.04.2018. Рекомендовано до друку 28.05.2018.

Анотація. В статті обґрунтовано значущість закладу дошкільної освіти в процесі формування й становлення особистісної ідентичності дітей старшого дошкільного віку. Проаналізовано дослідження провідних науковців щодо рівня впливу різних факторів на процес виховання особистісної ідентичності старших дошкільників. Обґрунтовано фактори впливу на формування особистісної ідентичності: сімейне виховання, рівень самооцінки, гендерна ідентичність й соціальна ідентичність, які формуються в соціальному середовищі закладу дошкільної освіти. Наголошується на вагомості забезпечення й удосконалення всіх факторів впливу на процес формування особистісної ідентичності дітей старшого дошкільного віку.

Ключові слова: особистісна ідентичність, самооцінка, заклади дошкільної освіти, старші дошкільники.

Коток М. А. Институт проблем воспитания НАПН Украины

Факторы формирования личностной идентичности старших дошкольников

Аннотация. В статье обоснована значимость заведения дошкольного образования в процессе формирования и становления личностной идентичности детей старшего дошкольного возраста. Проанализированы исследования ведущих ученых о степени влияния различных факторов на процесс воспитания личностной идентичности старших дошкольников. Обоснованы факторы влияния на формирование личностной идентичности: семейное воспитание, уровень самооценки, гендерная идентичность и социальная идентичность, которые формируются в социальной среде заведения дошкольного образования. Отмечается важность обеспечения и совершенствования всех факторов влияния на процесс формирования личностной идентичности детей старшего дошкольного возраста.

Ключевые слова: личностная идентичность, самооценка, заведения дошкольного образования, старшие дошкольники.

Kotok M. Institute of educational problems NAPS of Ukraine

Factors of forming personal identity of preschoolers

Abstract. Introduction. From the first days of life, the child begins to master gradually the social experience. The process of social identification, the formation of personality, and personality identity itself begins with the family. A person is formed, identification boundaries are determined, contributing to the formation of the image of the "I" of the child in a family. **Purpose.** The purpose of the article is to specify the level and significant factors that affect the process of the identity formation of the children of the senior preschool age. **Methods.** One of the main methods is the analysis of modern research on this topic, as well as our personal sittings, held in pre-school establishments – testing, interviewing children, educators, and parents. **Results.** The institution of preschool education as a social organization and an agent of social identity is a consciously created the structure of the society, to meet the social needs of children's socialization. In the daily work of pre-school establishments, the task is to help the child to establish contact with other people – adults and peers, to understand their desires and needs, and to learn to function fully in society in accordance with the norms and rules set by them. Establishments of preschool education are aimed at educating the child as an independent and responsible person, who is able to think critically, interact actively with the society. Establishments of preschool education as social institutions are intended to create the preconditions for the formation of a socially mature person that meets the criteria of a free, humanistic and democratic society, capable of making choices, identifying themselves in the surrounding environment. **Conclusion.** Consequently, one of the first social institutions responsible for the formation of the social identity of preschool children should be the institution of pre-school education with its educational, advisory and educational functions. It is the specific nature of the kindergarten that facilitates the process of entering the growing personality into a wide world of real social relations, implying the skills of practical life,

its individualization, socialization, and the formation of an identity. That is why one of the pedagogical conditions that will ensure the effectiveness of educating a person's identity of the children of the senior preschool age is the potential of the educational environment of pre-school establishments.

Key words: personal identity, self-esteem, institutions of preschool education, senior preschool children.

Постановка проблеми. З перших днів життя дитина починає поступово опановувати соціальний досвід. Макрокосм цього світу спершу зводиться до середовища сім'ї, яка передусім несе відповідальність за виховання дитини. Глибинний зміст, масштаб і сила цієї відповідальності обумовлюються соціальним статусом сім'ї.

Безумовно, процес соціальної ідентифікації, формування особистості, її ідентичності починається з сім'ї – її особливого емоційного мікроклімату. Завдяки цьому в дитини формується ставлення до себе й інших людей, визначається почуття самоцінності. Крім цього, у дитини формуються ціннісні орієнтації, її світогляд, поведінка в різних сферах суспільного життя. Саме батьки є першими, з ким ідентифікує, ототожнює себе дитина.

Сім'ї належить провідна роль у формуванні в дитини моральних засад і життєвих принципів. У сім'ї формується особистість, визначаються межі ідентифікації, які сприяють формуванню образу “Я” дитини. Крім об'єкта ідентифікації, сім'я є першою й головною соціальною групою, яка активно й безпосередньо впливає на формування особистості дитини. Будучи чинником соціального впливу, конкретним соціальним мікросередовищем, шляхом виховання дитини сім'я впливає на її фізичний, психічний і соціальний розвиток. Батьки є першими вихователями дитини.

Виховання дітей в сім'ї – складний соціально-педагогічний процес. Вплив мікроклімату сім'ї фундаментально позначається на формуванні особистості дитини.

Психологія сім'ї визначає певні особливості, які істотно впливають на становлення особистості дитини.

1. Наявність усіх форм життєдіяльності людини, які реалізуються через функції сім'ї. Унаслідок сім'я формує власний спосіб життя, міжкультуру, основою якої є цінності й елементи культури суспільства чи окремих його соціальних верств. Таким чином, сім'я – це суспільство в мініатюрі, з якого вибудовується соціальна взаємодія загалом.

2. Включеність дитини в сім'ю зі дня її народження, формування саме в сім'ї перших уявлень про те, що добре і що погано, що таке добро і зло, коли дитина найбільшою мірою сприймає виховні впливи. Фактично сім'я є першою сполучною ланкою між людиною і суспільством, яка передає від покоління до покоління генетичний код, певні соціальні цінності, що на суб'єктивному рівні є ціннісними орієнтаціями членів сім'ї.

3. Неперервність і тривалість контакту людей різної статі, віку, з різним життєвим досвідом спричиняють інтеріоризацію дітьми зразків поведінки насамперед батьків і тільки потім – людей поза сім'єю.

4. Переважно емоційний характер зв'язків між членами сім'ї, які базуються на любові і симпатії, створює сприятливе підґрунтя для спрацьовування таких неусвідомлюваних дитиною соціально-психологічних механізмів впливу, як наслідування, навіювання, психічне “зараження”. При цьому забарвленість емоційних контактів впливає на формування почуття (не)задоволення собою й оточенням.

Отже, сім'я, особливості взаємодії батьків і дитини багато в чому забезпечують її успіхи на подальших етапах соціалізації й становлення особистості дитини, впливаючи на неї і формуючи її.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особистісна ідентичність досліджується в різних аспектах і науково-практичних ракурсах. Особливості теоретичної інтерпретації сутності ідентичності сприяли виникненню наукових підходів, у межах яких склались різні традиції вивчення цього феномену. Досліджуючи особистісну ідентичність, вітчизняні й зарубіжні науковці

(Ф. Вассерман, Т. Варга, А. Захаров, О. Карабанова, Н. Марковська, В. Столін, Г. Хоментаскас, Л. Шнейдер Е. Ейдемільлер та ін.) розглядають різні фактори впливу на її формування в період старшого дошкільного дитинства.

Мета статті – шляхом аналізу наукових досліджень визначити найсуттєвіші фактори впливу на процес формування особистісної ідентичності дітей старшого дошкільного віку.

Основні результати досліджень. Існує низка механізмів впливу батьків на власних дітей. Це насамперед ідентифікація і наслідування, в процесі яких діти засвоюють соціальні норми поведінки, ціннісні орієнтації, беручи приклад з батьків, прагнучи стати такими, як вони. При цьому наслідування супроводжується певними очевидними діями, тоді як ідентифікація передбачає отождолення дитини з батьками на основі сильного емоційного зв'язку з ними.

Окрім того, батьки впливають на своїх дітей шляхом підкріплення: заохочуючи поведінку, яка вважається правильною, караючи дитину за порушення правил, батьки поступово вкорінюють у її свідомість систему норм. Звичайно, важливою й невід'ємною умовою такого впливу є авторитет батьків.

Заслужують на увагу дані досліджень П. Селюгіної, яка вивчала вплив прабатьків (бабусь і дідусів) на формування особистісної ідентичності. Дослідниця вказувала на те, що на сучасному етапі сімейних стосунків прабатьки мають більшу впливову силу на дітей, аніж їхні батьки. Особливо це помітно в сім'ях, де і мати, і батько працюють. Так, більшість власного дозвілля діти проводять зі своїми дідусями й бабусями, які займаються доглядом за ними й вихованням.

Дослідниця дійшла висновків про те, що прабатьки сприяють активізації соціально схвалюваних ціннісних і рольових орієнтацій особистості й стимулюють прояв її активності й автономності, що найчастіше відбувається на основі протиставлення себе прабатькам (Селюгіна, 2012).

На основі взаємин сім'ї у дитини формується ставлення до самої себе, тобто самооцінка, яка з часом стає однією з основних складових Я-концепції.

Самооцінка є одним з найважливіших факторів, які визначають розвиток ідентичності, а також сприяють повноцінному психологічному розвитку. Діти з високою самооцінкою задоволені типом своєї особистості й якостями, властивими їхній Я-концепції. Вони знають свої сильні сторони, здатні визнати свої слабкі якості й мають позитивні установки щодо власних характеристик і вмінь. Діти з низьким рівнем самооцінки вбачають своє "я" в менш позитивному світлі: вони концентруються на своїх недоліках і не вміють користуватись своїми перевагами (Шэффер, 2003).

Дитина дошкільного віку фактично ще нічого не знає про себе і про свої якості. Розвиток істинної самооцінки починається з формування в її свідомості реалістичної оцінки своїх умінь, результатів своєї діяльності і власних знань. Дошкільнята схильні переоцінювати себе, до чого їх часто підштовхують позитивно-лояльні оцінки дорослих, які їх оточують.

Формування реальної самооцінки починається з реалістичних оцінок дітьми своїх умінь, результатів своєї діяльності і конкретних знань. У дітей у період старшого дошкільного дитинства проявляється здатність до конструктивних взаємодій з тими, хто їх оточує, що спричинює появу адекватної самооцінки й усвідомлення свого місця в навколишньому світі по відношенню до однолітків і реальної дійсності.

На думку Б. Ананьєва, самооцінка дитини старшого дошкільного віку є прямим відображенням оцінок дорослих, а істинна самооцінка з'являється тоді, коли сформується адекватне сприйняття соціуму, особиста участь у ньому й ставлення дитини до нього (Ананьєв, 1968).

Уявлення старшими дошкільниками про правильність власних дій значною мірою залежить від оцінювального впливу дорослих. Водночас повноцінне сформоване уявлення про себе уможливорює критичне ставлення дитини до їхніх оцінок.

Істотну роль у розвитку особистості дітей старшого дошкільного віку відіграє спілкування з однолітками. У впливі один на одного формується ставлення до інших дітей та одночасно розвивається здатність бачити себе їхніми очима. Так, дитина починає самопозиціонуватись у суспільстві, порівнюючи себе з іншими, водночас залишаючись собою – формується соціальна ідентичність.

Особистісна ідентичність сприяє внутрішній узгодженості змісту “Я” з його зовнішніми проявами (вчинками особи), адаптує “Я” до оточення з метою задоволення базової потреби бути прийнятим і визнаним у ньому. Соціальна ідентичність стимулює процеси порівняння з іншими членами групи, визначає “Я” в системі соціальних (групових) відносин.

Соціальна ідентичність пов’язується з вивченням самовизначення індивіда щодо соціальних спільнот. Одним із перших вагомостей соціальної ідентичності акцентував К. Левін, який вважав, що людині необхідні відчуття групової ідентичності, щоб зберегти відчуття внутрішнього спокою. Соціальна ідентичність – вагомий компонент самосвідомості, образу “Я”, який суттєво визначає поведінку індивіда, його думки й відчуття, а також цінності. Основними механізмами соціальної ідентичності є зіставлення інтересів, поглядів, цінностей своєї групи з інтересами чужої, формування образу «ми» й «вони».

Соціальна ідентичність виражається в усвідомленні своєї приналежності до тих чи інших соціальних груп і спільнот, а особистісна ідентичність включає набір рис чи інших індивідуальних характеристик, які відрізняються певною постійністю й дають змогу диференціювати індивіда від інших людей; це здатність підтримувати й продовжувати історію власного “Я”, що зберігає свою цілісність, незважаючи на зміну окремих компонентів. Особистісна ідентичність робить людину схожою на саму себе й відмінною від інших.

Отже, поняття ідентичності особистості характеризується органічною єдністю її особистісної й соціальної ідентичності.

Вивчаючи соціальні відносини дитини і суспільства, Д. Шеффер визначив, що дошкільники починають усвідомлювати своє “Я” лише наприкінці означеного вікового періоду. Отримуючи свій перший соціальний досвід, вони будують активні взаємини як з однолітками, так і з дорослими (Шеффер, 2003).

У шестирічній дитини формується ширше розуміння соціальних зв’язків, вона здатна оцінювати поведінку однолітків і дорослих, доходити висновків і наводити вагомі аргументи. Крім того, старший дошкільник усвідомлює свою приналежність до дитячого колективу, виявляючи бажання проводити час серед “собі подібних”. Тобто саме на межі між 5–6-ма роками в дитини формується чітке розуміння й оцінка соціальних явищ, орієнтованість на оцінювальне ставлення дорослих, з’являється здатність ставити себе на місце іншого, враховувати не тільки власну, а й іншу точку зору.

На етапі дошкільного дитинства провідним соціальним інститутом, покликаним забезпечити різнобічний розвиток дитини й організувати якісне навчально-виховне середовище, є система закладів дошкільної освіти, яка є другим (після сім’ї) за вагомістю й актуальністю середовищем виховання й формування особистісної ідентичності. Сучасний заклад дошкільної освіти є місцем, де дитина отримує можливість широкого соціально-практичного самостійного контакту з найбільш значущими й близькими для її розвитку сферами життя.

Головними принципами організації освітньо-виховної роботи визначено єдність формування в дітей уявлень про соціальну дійсність як частину навколишнього світу, що відображає діяльність і взаємини людей; виховання усвідомленого бажання брати участь у житті людей, які їх оточують; емоціогенність як необхідна умова засвоєння дітьми соціального досвіду; достовірність і педагогічні доцільність у добиранні знань про людей; комплексність застосування різних видів діяльності дітей у формуванні активного ставлення до світу людей; використання прикладу дорослого як носія знань, норм, цінностей.

Н. Захарова визначає дошкільну освіту першою ланкою системи неперервної освіти, що поряд із сімейним вихованням закладає підґрунтя соціокультурного становлення особистості. Дослідниця доводить, що набуття індивідом якостей, необхідних для життєдіяльності, активне засвоєння й відтворення соціального досвіду суспільства окреслюють концептуальні координати діяльності закладу дошкільної освіти – стати “інститутом соціалізації”, призначення якого – забезпечення фізичної, психологічної й соціальної компетентності дитини, можливості адаптації до унормованого існування серед людей, формування ціннісного ставлення до світу, навчання особистісного існування, озброєння елементарною наукою і мистецтвом життя.

Період дошкільного дитинства є фундаментальним у соціальному становленні особистості. Від того, наскільки успішним на цьому віковому етапі буде формування особистісних соціально-психологічних механізмів, соціальної ідентичності, залежить успіх соціалізаційного процесу не тільки під час навчання в закладі середньої освіти, але й у життєвому самовизначенні особистості (Захарова, 2010).

А. Богуш, Н. Гавриш, О. Рейпольська розглядають дошкільне дитинство як: самоцінний етап життя людини; етап підготовки до наступного періоду життя – шкільного дитинства; період, протягом якого формуються не тільки передумови, а й провідні риси особистості, що визначатимуть її спрямованість, поведінку й діяльність протягом усього життя. Заклади дошкільної освіти сприяють початку самореалізації особистості, її творчої активності, самостійності, ініціативності на ранніх етапах її становлення й розвитку (Богуш, 1999).

Заклад дошкільної освіти забезпечує реалізацію права дитини на здобуття дошкільної освіти, її фізичний, розумовий і духовний розвиток, соціальну адаптацію й готовність продовжувати освіту. Крім того, він задовольняє потреби громадян відповідної території у здобутті дошкільної освіти; забезпечує відповідність рівня дошкільної освіти вимогам Базового компонента дошкільної освіти; створює безпечні й нешкідливі умови розвитку й зміцнення здоров'я дітей відповідно до санітарно-гігієнічних вимог і забезпечує їх дотримання; формує у дітей гігієнічні навички й основи здорового способу життя, норми безпечної поведінки; сприяє збереженню й зміцненню здоров'я, розумовому, психологічному й фізичному розвитку дітей; здійснює соціально-педагогічний патронат, взаємодію з сім'єю; є осередком поширення серед батьків психолого-педагогічних і фізіологічних знань про дітей дошкільного віку; здійснює інші повноваження відповідно до статуту закладу дошкільної освіти.

Парадигмою особистісно орієнтованої освіти культивується особистісна сторона діяльності дитини, її соціальний досвід, переживання як засіб існування особистісного досвіду. Особливістю ситуації соціального досвіду в дітей дошкільного віку є те, що емоційні переживання випереджають осмислення соціального впливу.

Із вступом до закладу дошкільної освіти в мікросередовищі дитини з'являється важливий дорослий – вихователь. Діти в спілкуванні з ним перебувають у серйозній залежності від його оцінки й авторитету. Тому саме вихователі є одними з перших після батьків, кого підсвідомо наслідують і з ким уподібнюють себе дошкільники. Від спілкування з вихователем, його поведінки значною мірою залежить ідентифікація дитини. Дослідники відзначають, що в дошкільному дитинстві виховувати дитину мають педагоги, власний рівень розвитку особистості яких достатньо високий, адже “особистість формує особистість”.

Досліджуючи становлення й розвиток соціального досвіду дитини, О. Кононко акцентує провідну роль вихователів закладів дошкільної освіти у цьому процесі. На її думку, дошкільник – здібний наслідувач науки дорослих, тому вихователі відповідальні не лише за свої вчинки, а й за слова, тональність голосу, погляди, жести. Малюка виховують як соціальну істоту звички, система цінностей і переваг, спосіб життя. Отже, найважливішим чинником гармонійної соціалізації дошкільника є не стільки правильні настанови й повчання, скільки реальні вибори, які повсякчас здійснюються в соціальному життєвому просторі (Кононко, 1998).

Шляхом природних чи штучно створених обставин (організована діяльність – гра, заняття) вихователь створює соціальні ситуації, які допомагають дитині ідентифікувати себе як особистість і виявити актуальний обсяг її соціального досвіду й поширити його. Організація загальної діяльності й “побуту” дитячого колективу закладу дошкільної освіти змушує дітей переживати ситуації осмислення ставлення до себе, до власного вибору, до людей, до природи тощо.

Насичене й раціонально облаштоване предметно-ігрове й природне розвивальне середовище є місцем для ігор дітей й стимулом, спонуканням до їхнього саморозвитку та їхньої самостійності. Особливе місце в предметно-ігровому середовищі відводиться дидактичним і розвивальним матеріалам, цілеспрямовано використовуваним задля активізації мисленнєвих процесів дитини й формування навичок, виховання моральних якостей тощо.

У такий спосіб створюються ситуації самовизначення в соціумі. Обираючи рішення в ситуаціях самовизначення, дитина подумки «переглядає» свій минулий досвід, пригадує, як раніше вчиняла в подібних випадках і які були наслідки. Тобто механізм самовизначення в соціумі полягає в здійсненні вибору між своїми особистісними інтересами й інтересами інших людей: однолітків чи дорослих.

Безсумнівно, що в роки дошкільного дитинства роль дорослого в соціалізації й самовизначенні дитини як особистості залишається провідною: дитина орієнтується на дорослого, на його оцінки, знання, вчинки. Водночас входження дитини в організоване суспільство не може обмежуватись лише тим соціальним досвідом, якого вона набуває у взаємодії з дорослими. Важливою умовою соціального розвитку особистості протягом дошкільного періоду дитинства є присутність інших дітей, які задовольняють найважливіші дитячі потреби в спільній діяльності, спілкуванні, емоційному контакті.

Вливаючись у дитячий колектив, дитина опиняється в спільному середовищі хлопчиків і дівчаток, які спілкуються, грають, спільно займаються й організовують побут. Тому перша ідентифікація, яка відбувається в свідомості дитини, – це усвідомлення своєї належності до певної гендерної групи, яка відповідає вже нав'язаному дитині гендерному стереотипу.

Розуміння дітьми старшого дошкільного віку статевих відмінностей ще залишається обмеженим. Тож покликанням закладів дошкільної освіти є організувати, систематизувати й розширити знання дитини про стать, надати правильний вектор самоідентифікації з певною гендерною групою.

Оскільки гендерна ідентичність є базовою структурою ідентичності, формування гендерного стереотипу в дошкільні роки залежить від загального інтелектуального розвитку дитини. Цей процес протікає під впливом соціально підкріплюваних вправ і пов'язаний з проявом самоідентифікації. Дитина дошкільного віку засвоює уявлення про те, що означає бути чоловіком чи жінкою, потім визначає себе як хлопчика чи дівчинку, після чого намагається узгодити поведінку з уявленнями власної гендерної ідентичності.

Ще одним важливим механізмом формування гендерної ідентичності є так званий принцип обумовленості. Оскільки дорослі заохочують хлопчиків до маскулінної й засуджують за фемінінну поведінку, а дівчат – навпаки, дитина спочатку вчиться розрізняти статеводеморфічні зразки поведінки, потім – виконувати відповідні правила і, нарешті, інтегрує цей досвід у власний “образ Я”.

Гендерна ідентичність має незакінчений результат. Протягом життя вона наповнюється різним змістом залежно від соціальних і культурних змін, а також від власної активності особистості.

Висновки і перспективи. Таким чином, одним із перших соціальних інститутів, що відповідає за формування соціальної ідентичності дітей дошкільного віку, є заклад дошкільної освіти з його виховною, консультативною й просвітницькою функціями. Саме специфіка дитячого садка полегшує входження зростаючої особистості в широкий світ реальних соціальних відносин, сприяє прищепленню навичок практичного життя, індивідуалізації,

соціалізації й становленню ідентичності. Вагому роль у цих процесах відіграють дорослі – батьки й вихователі. Найближчі дорослі створюють певний виховний простір, який відповідає умовам духовності, захисту, раціонального дозування позитивних і негативних переживань, що дає дитині відчуття впевненості в собі й людях, які її оточують. Дорослий знайомить дитину з суспільством, займає центральне місце в духовному світі дитини, виступає носієм знань, умінь, моральних цінностей, водночас будучи безпосереднім організатором виховного процесу.

Заклад дошкільної освіти як соціальна організація й агент соціальної ідентичності є свідомо створеною структурою суспільства для задоволення суспільних потреб соціалізації дітей. На перший план у повсякденній роботі закладів дошкільної освіти виступає завдання допомогти дитині встановити контакт з іншими людьми – дорослими й однолітками, розуміти свої бажання й потреби та вчитись повноцінно функціонувати в суспільстві згідно із заданими ним нормами і правилами.

Заклади дошкільної освіти мають на меті виховувати дитину самостійною відповідальною особистістю, яка здатна критично мислити, активно взаємодіяти із суспільством. Заклади дошкільної освіти як соціальні інституції покликані створювати передумови для формування соціально зрілої особистості, яка відповідає критеріям вільного, гуманістичного й демократичного суспільства, здатної здійснювати вибір, ідентифікувати себе в навколишньому середовищі.

Саме тому однією з педагогічних умов, яка забезпечує ефективність виховання особистісної ідентичності у дітей старшого дошкільного віку, вважаємо потенціал освітнього середовища закладів дошкільної освіти, що й буде предметом наступної наукової розвідки.

ЛІТЕРАТУРА

- Ананьев, Б. Г. (1968) *Человек, как предмет познания*. Ленинград.
- Богущ, А. М. (1999) Принципи модернізації вищої освіти у ХХІ столітті. *Освіта*, 4, 13-19.
- Иванова, И. В. (2001) *Влияние переживаний на развитие личностной идентичности у детей старшего дошкольного и младшего школьного возраста* (Кандидатская диссертация). Психологический институт РАО, Москва.
- Захарова, Н. М. (2010) *Адаптація дітей дошкільного віку до сучасного соціального простору*. Донецьк: Ноулідж.
- Кононко, О. Л. (1998) *Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві)*. Київ: Освіта.
- Селюгина, П. Б. (2012) Исследование влияния прародителей на формирование личностной идентичности. *Психология индивидуальности*. Москва: Штро.
- Шэффер, Д. (2003) *Дети и подростки: Психология развития*. Санкт-Петербург: Питер.
- Ericson, E. (1950) *Children and Society*. N.Y.

REFERENCES

- Anan'ev, B. H. (1968) *Chelovek, kak predmet poznaniya*. Lenynhrad.
- Bohush, A. M. (1999) *Pryntsyry modernizatsii vyschoi osvity u XX stolitti*. *Osvita*, 4, 13-19.
- Yvanova, Y. V. (2001) *Vlyanye perezhyvanyj na razvytye lychnostnoj ydentychnosti u detej starsheho doshkol'noho y mladsheho shkol'noho vozrasta* (Kandydatskaia dyssertatsiya). Psykholohycheskyj ynstitut RAO, Moskva.
- Zakharova, N. M. (2010) *Adaptatsiia ditej doshkil'noho viku do suchasnoho sotsial'noho prostoru*. Donets'k: Noulidzh.
- Kononko, O. L. (1998) *Sotsial'no-emotsijnyj rozvytok osobystosti (v doshkil'nomu dytynstvi)*. Kyiv: Osvita.
- Seliuhyna, P. B. (2012) *Yssledovanye vlyaniya prarodytelej na formyrovanye lychnostnoj ydentychnosti*. Psykholohyia yndyvydual'nosti. Moskva: Shtro.
- Sheffer, D. (2003) *Dety y podrostky: Psykholohyia razvytyia*. Sankt-Peterburh: Pyter.
- Ericson, E. (1950) *Children and Society*. N.Y.